

**THE CULTURAL DIVERSITY AS THE INNOVATION ON THE
EXAMPLE OF THE POLISH AND GERMAN BASIC EDUCATION.
CASE STUDY**

**RÓŻNORODNOŚĆ KULTUROWA JAKO FORMA INNOWACJI
W ŚWIETLE POLSKIEJ I NIEMIECKIEJ EDUKACJI ELEMENTARNEJ.
WIELOKROTNE STUDIUM PRZYPADKU**

dr Katarzyna Ferszt-Piłat

Wyższa Szkoła Gospodarki Euroregionalnej w Józefowie

ABSTRACTS

The issue of the cultural diversity already permanently put its name down into the scientific, media, public and political discourse. Certainly it is significant for social and communications pragmatics and everyday interactions in work, life, education, where we are coming across representatives of diverse cultures (of social-cultural systems). The present article in the idea is supposed to move closer the situation of the meeting of the small child with the cultural diversity and to underline the importance of intercultural education for small children in Poland and in Germany. Peculiarly an answer to a question is interesting: whether in this educational systems formal and unofficial, is action which it is possible to regard as innovations thematically accustoming small children to the cultural diversity applied in the context of the multicultural society? With the help of the case study we are trying to give an answer relating analyses to Polish and German cultural area.

Zagadnienie różnorodności kulturowej nie tylko inspiruje naukowców, publicystów i polityków, stanowiąc podstawę badań, dyskursów i debat, jednakowoż jest ważne dla pragmatyki codziennych interakcji w pracy, życiu, edukacji, gdzie napotykamy przedstawicieli różnorodnych kultur (systemów społeczno-kulturowych). Niniejszy artykuł w zamyśle ma przybliżyć sytuację spotkania małego dziecka z różnorodnością kulturową oraz podkreślić znaczenie edukacji międzykulturowej w pracy z dziećmi na pierwszym etapie edukacji w Polsce i w Niemczech. Szczególnie interesująca jest odpowiedź na pytanie: czy w niniejszych systemach edukacji formalnej i nieformalnej, w kontekście społeczeństwa wielokulturowego,

stosowane są działania, które można uznać za innowacje tematycznie osvajające małe dzieci z różnorodnością kulturową? Metodą wielokrotnego studium przypadku próbujemy dać odpowiedź, odnosząc analizy do polskiego i niemieckiego obszaru kulturowego.

KEYWORDS:

intercultural education, social communication, education for peace, multicultural society, cultural diversity,

komunikacja i edukacja międzykulturowa, edukacja dla pokoju, społeczeństwo wielokulturowe, różnorodność kulturowa, edukacja przedszkolna

„Wielość kultur oraz ich różnorodność jest przejawem twórczości ludzkiej i wielkim bogactwem ludzkości.”¹

Leon Dyczewski

WPROWADZENIE W PROBLEMATYKĘ

Zagadnienie różnorodności kulturowej (ang. *cultural diversity, cultural differences*, niem. *kulturelle Vielfalt, kulturelle Verschiedenheit*) inspirowane obecnie dyskursy naukowe, medialne, publiczne oraz polityczne, w których wskazuje się ją jako istotną cechę współczesnych społeczeństw. Natomiast analiza literatury przedmiotu daje asumpt, aby stwierdzić, że pojęcie „różnorodność kulturowa” definiować można statycznie jako fakt istnienia i wyodrębnienia różnorodnych kultur oraz dynamicznie – poprzez proces komunikacji międzykulturowej, rozumianej jako efektywna płaszczyzna porozumiewania się przedstawicieli odmiennych kultur. Wspomniana płaszczyzna wymaga określonych kompetencji międzykulturowych, te z kolei nabywane są przede wszystkim w trakcie edukacji międzykulturowej. Dlatego szczególnego znaczenia nabierają badania edukacyjne, prowadzone w ramach różnych systemów społeczno-kulturowych. Studia porównawcze w naukach społecznych już od połowy XX stulecia przeżywają renesans i nic nie wskazuje na to, aby ta sytuacja miała się zmienić. Dynamizm migracyjny i styczności międzykulturowe inspirują i zachęcają do badań tego typu. Szczególne miejsce z pewnością ma tu pedagogika porównawcza, interdyscyplinarna dziedzina badań,

a jej zadania określono, jako: „międzykulturowe porównanie struktur, działania, celów, metod i osiągnięć różnych systemów oświatowych i społecznych odpowiedników tych systemów oraz ich części składowych”(porównaj: Pachociński, 2007, s. 57, Prucha, 2004, s. 27–32). Akcentuje się tu wzajemne relacje między nauczaniem a społeczeństwem, podkreślając różnorodność w sferze edukacji, z nadzieją na wykrycie zasad i prawidłowości w badanych zjawiskach.

Powyższe stwierdzenia określają ramy niniejszego przedsięwzięcia, którego celem jest prezentacja innowacji w edukacji małego dziecka, promujących różnorodność kulturową w Polsce i Niemczech. Dodajmy, że interesuje nas zarazem formalny i nieformalny system edukacji. Zatem podstawowe pytania, które towarzyszą naszym poszukiwaniom, brzmią następująco: Czy w polskim i niemieckim systemie edukacji formalnej i nieformalnej, w kontekście społeczeństwa wielokulturowego, stosowane są działania, które można uznać za innowacje tematycznie oswajające dzieci z różnorodnością kulturową? Jeżeli tak, to czym się charakteryzują? Czy mają podobne znamiona w Polsce i Niemczech? Z pewnością są to pytania z zakresu edukacji międzykulturowej małego dziecka, a w kontekście wyzwań edukacyjnych społeczeństwa wielokulturowego warto poszukać na nie odpowiedzi. Zakładamy oczywiście, że niniejsze innowacje dla różnorodności kulturowej znajdziemy w organizacjach edukacyjnych, które kierują swą działalność do dzieci. Zatem znajdują się tu: przedszkola międzykulturowe, fundacje i organizacje o charakterze międzykulturowym, a także programy z zakresu edukacji międzykulturowej i one to stanowią nasz przedmiot badawczy.

Podjmując próbę odpowiedzi na powyższe pytania zastosowano metodę problemowego wielokrotnego studium przypadku. Polega ona na doborze i zestawieniu podobnych przypadków, ze względu na jakies kryterium, będące egzemplifikacją wcześniej ustalonego teoretycznego problemu badawczego. W toku analizy literatury naukowej, stron internetowych przedszkoli, materiałów edukacyjnych oraz udostępnionych szerszemu audytorium dokumentów i publikacji ogólnie dostępnych, próbujemy opisać sytuację spotkania małego dziecka z różnorodnością kulturową. Wnioski pozyskane dzięki niniejszemu studium problemu będą podstawą do opracowania bardziej zaawansowanego projektu badawczego, stanowiącego triangulację wielu metod i technik jakościowych oraz ilościowych, które pozwolą całościowo ująć zjawisko spotkania i osvajania przez dziecko zjawiska i sytuacji różnorodności kulturowej.

ZJAWISKO INNOWACJI W EDUKACJI A RÓŻNORODNOŚĆ KULTUROWA

Na podstawie definicji zawartej w rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 9 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków prowadzenia działalności innowacyjnej i eksperymentalnej przez publiczne szkoły i placówki (<http://bip.men.gov.pl>), innowację pedagogiczną stanowią wszystkie nowatorskie rozwiązania programowe, organizacyjne bądź metodyczne, które mają na celu poprawić jakość pracy placówki. W opinii Danuty Ekiert-Grabowskiej, innowacje pedagogiczne są zmianami wprowadzanymi świadomie do systemu szkolnego celem ulepszenia praktyki edukacyjnej, zgodnie z określonymi potrzebami pedagogicznymi (1994, s. 10–14). Potrzeby pedagogiczne są odpowiedzią na zmienność rzeczywistości społecznej, kulturowej oraz konieczność dostosowania się do nowych sytuacji, a także przygotowania uczniów do życia w realnym świecie. Implikuje je twórczy charakter pracy nauczycieli. Zatem „innowacja”, „innowacje” są zastosowaniem kreatywnej, twórczej idei, jako efektu krytycznej refleksji w postrzeganiu rzeczywistości społecznej. W przypadku innowacji edukacyjnych chodzi o opracowanie takich innowacji, które w procesie wdrażania pewnych nowych pomysłów i idei oświatowych biorą pod uwagę zmieniające się formy postrzegania rzeczywistości oraz zmiany w systemach wartości, nowe potrzeby, zmiany w otoczeniu, w którym funkcjonuje szkoła oraz nauczyciel.

W dyskursie na temat polskiej edukacji, często obecna jest tematyka innowacji oraz działań kreatywnych, które powinny być podejmowane w szkole, aby przeciwdziałać inercji tej instytucji. Anna Klim-Klimaszewska – badaczka zagadnień edukacji elementarnej jest zdania, że innowacje należy wprowadzać już w edukacji przedszkolnej i podaje ciekawy przegląd takich rozwiązań – począwszy od metod nauczania, profilowanych placówek po innowacje programowe (2011, s. 175–264). Przykłady nowych zastosowań metodycznych w edukacji dzieci starszych oraz młodszych przywołują również inne badaczki – wymieniając dla przykładu: filozoficzne dociekania dzieci, uniwersytety dziecięce, plan daltoński, metodę projektów czy metodę WebQuest (porównaj: Łażewska, 2012, s. 203–217 oraz Raczkowska-Lipińska, 2010). Obszarów zmian, w których można zastosować innowacje edukacyjne, jest zatem wiele. Jeden z nich wpisuje się już na stałe w edukację europejską, a związany jest z rozpoznaniem bardziej globalnych zmian społecznych i kulturowych. W dużym stopniu generują je migracje oraz wyzwania społeczeństwa wielokulturowego. Europejskie systemy edukacyjne wymagają zatem innowacji promujących różnorodność kulturową. U podstaw takich ewentualnych innowacji

znalazły się dokumenty i aktywności o światowym znaczeniu. Są to: Konwencja UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego z 2005 r., Raport światowy UNESCO, dotyczący promowania różnorodności kulturowej oraz dialogu międzykulturowego z 2009 roku (Investing in Cultural Diversity and Intercultural Dialogue. UNESCO oraz Lewowicki, 2013), Europejski Rok Dialogu Międzykulturowego (2008), a także Międzynarodowy Rok Języków (2008). Zapewne jest to również otwarty obszar działań w zakresie formalnej i nieformalnej edukacji, której podstawowym celem powinno być wprowadzanie innowacji edukacyjnych poprzez promocję różnorodności kulturowej.

RÓŻNORODNOŚĆ KULTUROWA A SPECYFIKA EDUKACJI ELEMENTARNEJ W POLSCE I NIEMCZECH

W większości krajów członkowskich Unii Europejskiej edukacja przedszkolna jest pierwszym nieobowiązkowym etapem kształcenia, będącym integralnym składnikiem systemu szkolnego (Kamińska, 2001, s. 143). Edukacja najmłodszych uczniów powinna umiejętnie spletać naukę z zabawą, by w łagodny sposób wprowadzić ich w świat szkoły. Ten cel przyświecał w Polsce twórcom nowej podstawy programowej wychowania przedszkolnego, opisującej, jak przedszkole przygotowuje dziecko do podjęcia nauki szkolnej (Podstawa Programowa, 2008). Generalnie, placówki przedszkolne mają wspierać rozwój dziecka oraz przygotować do etapu kształcenia w szkole. Realizują te zadania poprzez 16 obszarów sprecyzowanych w Podstawie i tak sformułowanych, aby można było osiągnąć założone cele edukacji przedszkolnej. Wszystkich nie będziemy przytaczać, ale zwrócimy uwagę na te elementy, które są podstawą pierwszych obserwacji i doświadczeń dziecięcych w zakresie „spotkania” z różnorodnością w ogóle, a szczególnie różnorodnością kulturową. Wśród sprecyzowanych, licznych celów w Podstawie są obecne takie, które zakładają w pewnym stopniu przygotowanie dziecka do oswojenia z różnorodnością kulturową. Są to: budowanie systemu wartości, w tym wychowywanie dzieci tak, żeby lepiej orientowały się w tym, co dobre i co złe; rozwijanie umiejętności społecznych dzieci, które są niezbędne w poprawnych relacjach z dziećmi i dorosłymi; stwarzanie warunków sprzyjających wspólnej i zgodnej zabawie oraz nauce dzieci o zróżnicowanych możliwościach fizycznych i intelektualnych; budowanie dziecięcej wiedzy o świecie społecznym, kształtowanie u dzieci poczucia przynależności społecznej (do rodziny, grupy rówieśniczej i wspólnoty narodowej) oraz postawy

patriotycznej; zapewnienie dzieciom lepszych szans edukacyjnych poprzez wspieranie ich ciekawości, aktywności i samodzielności, a także kształtowanie tych wiadomości i umiejętności, które są ważne w edukacji szkolnej (Podstawa Programowa, 2008). Dodać należy tu ważną informację, że Podstawa Programowa określa ogólne wytyczne, stanowi podstawę edukacji w polskim systemie, pozostawiając jednak placówkom edukacyjnym, kuratorom, dyrektorom i nauczycielom możliwość opracowywania propozycji własnej realizacji zajęć, na podstawie programów autorskich, innowacji edukacyjnych czy eksperymentów edukacyjnych. Na tej podstawie w Polsce działają placówki, które w swoich ramach realizują programy z zakresu edukacji międzykulturowej.

W Niemczech nauka jest obowiązkowa dla wszystkich dzieci do 18 roku życia, czyli trwa 12 lat. Pierwszy poziom jest określany jako *Primarbereich*, jednak fakultatywne jest wychowanie przedszkolne (*Kindergarten*, *Sonderkindergarten* – odpowiednik przedszkoli integracyjnych w Polsce). Wcześniej można skorzystać z opieki nad dzieckiem w żłobku (*Kinderkrippen*, *Kita*). W niektórych landach organizuje się formę przejściową pomiędzy przedszkolem a szkołą podstawową, na kształt polskiej klasy „0”. Są to tak zwane *Vorklassen* i *Schulkindergarten*. Ponieważ obecnie „*Kinderkrippen*” i „*Kindergarten*” oficjalnie nie są częścią publicznego systemu szkolnictwa w Niemczech, to nie ma uniwersalnego programu nauczania, przeznaczonego do realizowania w przedszkolach. Kompetencje w tym zakresie zostały całkowicie przekazane dyrektorom tych placówek. Znane są tylko ramowe cele nauczania (zapisane w akcie *Jugendwohlfahrtsgesetz*, czyli tzw. akt młodzięzowej opieki społecznej), które każda placówka powinna realizować. Warto je tu przytoczyć: „Promować rozwój dziecka poprzez skupianie jego uwagi na zabawie, bez szczególnego wyróżniania żadnego z obszarów wiedzy, przeznaczonych do późniejszego opanowania w szkole. Dbać o rozwój zarówno fizyczny, jak i intelektualny dzieci, rozwijać umiejętności życia w grupie i społeczeństwie, sukcesywnie przygotowywać do wdrożenia dziecka w zbliżające się obowiązki szkolne” (*Jugendwohlfahrtsgesetz*, 1990, z późniejszymi zmianami w 1998). Dla funkcjonowania placówek przedszkolnych w Niemczech niezwykle istotne jest prawo imigracyjne, które zapewnia nowym przybyszom kursy integracyjne, a dzieciom właściwą edukację włączającą i międzykulturową (Nohl, 2014).

OSWAJANIE MAŁYCH DZIECI Z RÓŻNORODNOŚCIĄ KULTUROWĄ PODCZAS EDUKACJI FORMALNEJ I NIEFORMALNEJ – APLIKACJE PRAKTYCZNE

W polskim i niemieckim systemie edukacji formalnej i nieformalnej podejmuje się wiele działań, które można uznać za innowacje tematycznie oswajające dzieci z różnorodnością kulturową. Jednak z uwagi na specyfikę przepływów migracyjnych, a także uwarunkowania historyczne i społeczno-kulturowe, podejmowane działania mają niejako inne motywy. Dla współczesnej edukacji międzykulturowej w Polsce charakterystyczne jest koncentrowanie się głównie wokół spraw mniejszości narodowych i etnicznych, które historycznie mają swe miejsce w polskim systemie społeczno-kulturowym. Obecnie w przestrzeni wielokulturowej, jak wskazuje profesor Nikitorowicz, konieczne jest rozbudowanie edukacji międzykulturowej o nowe wątki. Nie wystarczają próby przybliżania świata innych kultur. Niezbędne jest tworzenie programów edukacyjnych wzbogaconych o edukację międzykulturową, gdyż odpowiednia edukacja już na poziomie przedszkola pozwoli na właściwe i satysfakcjonujące kontakty z innymi kulturami w życiu dorosłym (porównaj: Nikitorowicz, 2010 oraz Nikitorowicz, 2009).

W Niemczech od pierwszego stycznia 2005 roku obowiązuje nowe prawo imigracyjne i na tej podstawie sądzić można, że jest to państwo imigracyjne – wielokulturowe, w którym ogromne znaczenie przywiązuje się do procesu integracji międzykulturowej. Na tej podstawie obowiązkiem państwa niemieckiego jest zapewnienie nowym przybyszom kursów integracyjnych, które obejmują: naukę języka, kursy zaznajamiające z przepisami prawa, kulturą i historią Niemiec. Jest to działalność wręcz obowiązkowa, gdy chodzi o dzieci w przedszkolach i szkołach (Röhrig, s. 163 i dalsze). W ramach tych placówek deklarowana jest dwu-, a nawet trzyjęzyczność. W związku z powyższą sytuacją, na terenie Niemiec od lat działa wiele podmiotów promujących różnorodność kulturową.

Opis i analiza przeprowadzona na podstawie literatury naukowej, stron internetowych przedszkoli, organizacji, materiałów edukacyjnych oraz ogólnie dostępnych dokumentów i publikacji ukazały, że są to bardzo podobne próby. Przykłady takich aplikacji przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Przykłady osławania małego dziecka z różnorodnością kulturową

POLSKA	NIEMCY
Międzynarodowe Przedszkole Niepubliczne PANDA w Warszawie jako przykład przedszkola międzykulturowego	„Kinderwelt Augsburg“ die interkulturelle Kindertagesstätte des Frohsinn Bildungszentrum Augsburg e.V. jako przykład przedszkola międzykulturowego
Przedszkole Artystyczno-Teatralne „Dorotka” w Olsztynie jako przykład przedszkola międzykulturowego	Komşu e.V. Interkulturelle Kindertagesstätte w Berlinie jako przykład przedszkola międzykulturowego dwujęzycznego w Niemczech
Program kształtowania wrażliwości na odmienność „Przygody Innego”	Program KiDs – Kinder vor Diskriminierung schützen!, czyli „Dzieci przed dyskryminowaniem chronić”. W ramach tego programu wykorzystywane są techniki dramy oraz lalki. Program ISTA.
Fundacja Edukacji Międzykulturowej jako przykład nieformalnej edukacji dla różnorodności kulturowej w Polsce	ISTA – Institut für den Situationsansatz w Berlinie jako przykład nieformalnej edukacji dla różnorodności kulturowej w Niemczech

Źródło: opracowanie własne

W Polsce nadal dominuje homogeniczne pojmowanie systemu społeczno-kulturowego, choć w jego ramach historycznie ugruntowana jest obecność innych grup kulturowych, z coraz wyższym wskaźnikiem imigrantów. Z uwagi na wskazania europejskie oraz dokumenty i działania o światowym znaczeniu, promujące różnorodność kulturową, jest to w Polsce otwarty obszar działań w zakresie formalnej edukacji małego dziecka.

Dlatego w krajobrazie edukacji elementarnej pojawia się coraz więcej przedszkoli międzykulturowych. Jedno z nich – Międzynarodowe Przedszkole Niepubliczne PANDA o profilu matematyczno-językowym – znajduje się w Wólce Kosowskiej pod Warszawą. Jest to placówka przeznaczona dla dzieci w wieku od 2,5 do 5 lat. Przedszkole, założone przez rodziców, realizuje koncepcję przedszkola międzynarodowego dla rodzin

z różnych kultur, a jego wychowankowie mają możliwość odkrywać świat wszechstronnie i jednocześnie dzielić się swoimi doświadczeniami z kolegami i koleżankami, pochodzącymi z różnych krajów Azji. W przedszkolu, oprócz standardowych działań nastawionych na zaspokajanie naturalnych potrzeb dzieci ruchowych, rozwoju twórczego, zdobywania wiedzy w różnych dziedzinach, promowane są postawy szacunku i zrozumienia różnorodności kulturowej. Dzięki zajęciom językowym, artystycznym, poznawania zwyczajów i kulinariów z całego świata, przedszkolaki oswajają różnorodność kulturową. Na stronie internetowej przedszkola można znaleźć informacje, że ważnym elementem „programu jest edukacja międzykulturowa, która oznacza ogół praktyk edukacyjnych, mających na celu propagowanie szacunku i wzajemnego zrozumienia między uczniami, niezależnie od ich przynależności kulturowej, etnicznej czy religijnej” (<http://www.przedszkolepanda.pl/edukacja-miedzykulturowa/>). Ma to ogromne znaczenie dlatego, że przedszkole znajduje się w okolicy, w której mieszkają imigranci z Chin i Wietnamu. Realizacja programu z zakresu edukacji międzykulturowej pozwala dzieciom nie tylko na zapoznanie się z różnorodnością kulturową, ale także daje sposobność kontaktu i relacji interpersonalnych z rówieśnikami – przedstawicielami odmiennych kultur. Dzieci w takiej sytuacji lepiej rozumieją samo zjawisko odrębności kulturowej, a także szanują prawa mniejszości narodowych, grup etnicznych i imigrantów. Wydaje się, że działania z zakresu edukacji międzykulturowej proponowane przez przedszkole PANDA można uznać nie tylko za innowację edukacyjną, ale nawet społeczną czy lokalną. Zespół niniejszego przedszkola wykazuje zadowolającą znajomość zasad współczesnej edukacji międzykulturowej. W placówce prowadzona jest innowacja, a mianowicie autorski program „Uczymy się, odkrywając świat”, który obok zasadniczych treści edukacyjnych, takich jak: rozwijanie kompetencji językowych, zdobywanie wiedzy i umiejętności niezbędnych do podjęcia nauki w szkole, wszechstronny rozwój ruchowy i artystyczny – kładzie nacisk na wzajemne poszanowanie, tolerancję, akceptację, odkrywanie tajemnic świata i całego bogactwa różnych kultur: zwyczajów, smaków kuchni czy ulubionych zabaw, które przedszkolak może „dotknąć, spróbować i przeżyć” (<http://www.przedszkolepanda.pl/edukacja-miedzykulturowa/>). W przywoływanym przedszkolu wyznacznikiem działań jest podstawa programowa MEN (Dz. U. nr 2 z 17 stycznia 2000 r. poz.18), którą wzbogacono o nowatorskie programy tematyczne, między innymi z zakresu edukacji międzykulturowej, edukacji artystycznej oraz edukacji językowej. Ponadto program wzbogacono

jest o tematykę z zakresu sztuki (plastyki, teatru, muzyki), tematykę związaną z kulturą naszego kraju, Azji i świata.

Wśród coraz większej gamy inicjatyw międzykulturowych w Polsce przedszkole „Dorotka” jest wyjątkowe. W Statucie Przedszkola znajdujemy informację, że realizuje ono autorski projekt eksperymentu pedagogicznego, pt.: „Sztuka i twórczość oraz elementy pedagogiki międzykulturowej w procesie kształtowania osobowości dziecka w wieku przedszkolnym” (<http://www.przedszkoledorotka.pl/>). Niniejsza inicjatywa połączyła wiele olsztyńskich instytucji i nie tylko instytucji. Honorowego patronatu programowi realizowanemu w przedszkolu udzieliły takie instytucje, jak: Polski Komitet ds. UNESCO, Ambasada Republiki Angoli w Polsce, Ambasada Republiki Indonezji w Polsce, Ambasada Meksyku w Polsce, Ambasada Republiki Południowej Afryki w Polsce. Wspomniane przedszkole koncentruje swoją pracę wokół problemów edukacji dla pokoju, praw człowieka, tolerancji, różnorodności kulturowej, ekologii, edukacji artystycznej. Eksperymentalnie realizuje podstawowe cele, zapisane w Akcie Konstytucyjnym UNESCO, uczestnicząc zarazem w programach proponowanych przez UNESCO.

Niniejszy eksperyment i innowacja edukacyjna, jako podstawowe założenie programu wymieniają: „Wychowanie przez sztukę oraz edukację do tolerancji w procesie kształtowania osobowości dziecka w wieku przedszkolnym”, a idąc dalej, wśród innych założeń, odnajdujemy: tworzenie optymalnych warunków do rozwijania otwartości i tolerancji dziecka poprzez elementy wielokulturowe, kształtowanie postaw prospołecznych, bazujących na poszanowaniu godności istoty ludzkiej, otwartości, tolerancji, rozumienia i szanowania innych, zapobieganie powstawaniu takich postaw, jak ksenofobia, rasizm, uprzedzenie poprzez transfer negatywnych wzorców kulturowych, prowadzenie działań na rzecz integracji dzieci pochodzących z różnych grup społecznych, uczenia szacunku dla odmiennych kultur oraz świadomego uczestnictwa w życiu społecznym, wspieranie wszechstronnego rozwoju dziecka, z uwzględnieniem jego cech indywidualnych. Autorzy wypowiedzi na stronie internetowej stwierdzają, że: „Jest to program stanowiący podstawę otwartości i dialogu, wznoszący się ponad uprzedzenia i stereotypy etniczne, realizowany poprzez tworzenie i wdrażanie zagadnień z poznawaniem odmiennych – innych. Program dostarcza wiedzy o inności w odniesieniu do tradycji, różnic środowiskowych, kulturowych, etnicznych, wyznaniowych i rasowych oraz zaleca kierowanie się szacunkiem do siebie i innych, akceptacją inności oraz wrażliwością na drugiego człowieka” (<http://www.>

przedszkolodorka.pl/). Przedszkole „Dorotka” jest również wieloletnim uczestnikiem ogólnokrajowego projektu edukacyjnego AIESEC o nazwie: International Kindergarten Polska. Projekt ten ma na celu szerzenie różnorodności kulturowej i tolerancji wśród dzieci w wieku przedszkolnym. Jest to istotny okres w rozwoju dziecka, bo wtedy właśnie kształtują się postawy wobec otaczającego świata. Zajęcia kulturalno-językowe prowadzone są przez wolontariuszy z zagranicy. Każda edycja projektu kończy się podsumowaniem w postaci warsztatów z rodzicami.

Szczególnie ciekawe są inicjatywy podejmowane przez placówki przedszkolne w Niemczech, które z uwagi na specyfikę prawa imigracyjnego, mają wieloletnią już praktykę we wprowadzaniu edukacji dla różnorodności, w tym kulturowej. Proces integracji międzykulturowej jest regulowany przepisami i wymaga wręcz działalności obligatoryjnej wobec dzieci w przedszkolach i szkołach (Röhrig, s. 163 i dalsze).

W międzykulturowym przedszkolu „Kinderwelt Augsburg“ die interkulturelle Kindertagesstätte des Frohsinn Bildungszentrum Augsburg e.V. realizowany jest program oparty na założeniach „Bawarskiego planu edukacji i wychowania w placówkach dziennych dla dzieci”. Przedszkole, określane jako Kita, powstałe w 1996 roku, miało na celu podtrzymanie i rozwój życzliwych kontaktów między mieszkańcami z różnorodnych kultur. Od października 2008 roku otrzymało nazwę: „Kinderwelt Augsburg“ („Świat dzieci w Augsburgu“), dla podkreślenia międzykulturowych zamierzeń. W przedszkolu jest również grupa żłobkowa. W placówce obecnie edukuje się ok. 50. dzieci pochodzących z 20. różnych krajów. Jak widać podstawowym elementem jest tu edukacja międzykulturowa bądź coraz częściej przywoływana w dyskursach naukowców europejskich – pedagogika różnorodności, a hasło przewodnie mówi: „Miteinander leben – voneinander lernen”, czyli: wspólnie żyjąc – uczyć się od siebie wzajemnie. Jej założenia kierowane są do niemieckich i zagranicznych dzieci. Na stronie internetowej czytamy, że nie chodzi o dydaktyczne oswajanie różnorodności kulturowej, ale raczej o traktowanie codziennych relacji z szacunkiem i zainteresowaniem. Dla przykładu – dzieci i rodzice zachęceni są przy okazji różnych świąt do spotkań w przedszkolu razem ze swoimi dziećmi, i w ten sposób do zaznajamiania się z codziennymi specjalnościami, tradycjami, zabawami, piosenkami i tańcami oraz kulinariami z innych kultur (<http://www.kinderwelt-augsburg.de/>). W przedszkolu obchodzi się nie tylko święta niemieckie, ale również z obszaru odmiennych kultur i religii. Ciekawe są przykłady rozwijania kontaktów międzykulturowych w tej placówce, a opisano je następująco:

w przedszkolu dba się o wspólne świętowanie międzykulturowych uroczystości, rodzice są proszeni o udostępnianie materiałów przybliżających kulturę ich kraju pochodzenia, co ułatwia dzieciom przemieszczającą integrację, a dzieciom niemieckim pozwala lepiej zrozumieć ich kulturę – jak twierdzą pracownicy przedszkola. W placówce znajduje się wystawka wielojęzycznych kaset i książek z obrazkami, niemieckojęzyczne dzieci uczą się wierszyków i piosenek zagranicznych towarzyszy zabaw, a oni odwzajemniają się tym samym. Przy okazji uroczystości innych religii i kultur praktykuje się również wzajemne odwiedzania, małymi grupami, w domu. Imprezy integracyjne nie tylko dla dzieci, ale i rodziców są częstym wydarzeniem, czasem ze wsparciem tłumacza. Przekazywane i omawiane są podobieństwa i różnice kulturowe. Dzieci zapoznają inne religie poprzez wyjścia na zewnątrz, do kościołów, meczetów, synagog. Dwujęzyczne przedszkole międzykulturowe Komşu e.V. Interkulturelle Kindertagesstätte to następny przykład, który jako znak czasu społeczeństw wielkich migracji powstał z potrzeb międzykulturowej społeczności lokalnej. Na początku zapoznawania się z opisywaną placówką znajdujemy w jej nazwie intrygujące słowo: „Komşu”. Jest ono pochodzenia tureckiego, a oznacza po prostu sąsiedztwo. Z założenia była to placówka bilingwalna i powstała jako potrzeba w społeczności lokalnej. W sąsiedztwie przedszkola mieszka większość osób z rodzin o pochodzeniu tureckim, kurdyjskim, niemieckim oraz arabskim. Jednak z uwagi na zmiany w społeczeństwach i ich wielokulturowy charakter wspomniana tu placówka przedszkolna przybrała bardziej międzykulturowy wymiar. Do niniejszego przedszkola uczęszcza duża grupa dzieci w różnym wieku. Jest to 125 dzieci o bardzo zróżnicowanym pochodzeniu, a mianowicie: 1/3 to dzieci, których rodzice są Niemcami, 1/3 ma tureckich rodziców, a 1/3 – jednego rodzica niemieckiego i jednego z innego obszaru kulturowego, na przykład z Bułgarii, Chin, Francji, Indii, Iranu, Japonii, Chorwacji, Laosu, Libanu, Maroka, Pakistanu, Szwecji, Sudanu, Turcji, Ukrainy, Węgier lub Wietnamu, a także pochodzenia arabskiego. W przedszkolu obowiązują dwa podstawowe języki: niemiecki i turecki – dodatkowo również angielski. Nauczyciele również są w połowie niemieckiego pochodzenia, a druga połowa pochodzi z zagranicy. Od 2006 roku w przedszkolu realizowany jest innowacyjny program osławiania różnorodności kulturowej pod tytułem: „Plecak“ („Rucksack”). Zakłada on, że rodzice uczestniczą ściśle w życiu przedszkola z uwagi na konieczność nauki lub poprawy znajomości języka swych dzieci i własnej zarazem (<http://www.komsu-kinder.de/>). Jak wcześniej wspomniano przedszkole jest nie tylko placówką opieki

i edukacji dzieci, ale spełnia również ważną rolę w funkcjonowaniu całej wielokulturowej społeczności sąsiadów – to miejsce spotkań, poznawania odmiennych kultur i tradycji sąsiadów. Obchodzi się takie święta, jak: Karnawał, Seker bayrami, Wielkanoc, Kurban bayrami, Newroz, Święto Ognia i Boże Narodzenie. Podczas świąt można zapoznać się ze światem zróżnicowanych kulturowo kulinariów. Dla przykładu: Sulu manti, biskopt, Köfte, Börek, garnek warzyw, Pirzola, Çorba, Spagetti, Yayla çorbasi, zupa jarzynowa. Z wakacji – czasem ze swoich rodzinnych stron – dzieci przywożą pamiętki.

Aby uzyskać odpowiedź na pytania o innowacje z zakresu różnorodności kulturowej, zestawiono także porównywalne formy edukacji nieformalnej w omawianym zakresie. W przypadku Polski jest to program kształtowania wrażliwości na odmienną pod tytułem: „Przygody Innego”, a niemiecka propozycja wybrana do analizy, to program o nazwie: KiDs – Kinder vor Diskriminierung schützen!, czyli „Chronić dzieci przed dyskryminowaniem!”.

Na bazie programu uwrażliwiania kulturowego o nazwie „Ku tożsamości międzykulturowej” Jerzego Nikitorowicza (2005, s. 104–122), powstało wiele propozycji działań międzykulturowych skierowanych do dzieci. Jedną z nich to projekt Fundacji Edukacji i Twórczości w Białymstoku, pod tytułem: „Przygody Innego” – to propozycja kształtowania wrażliwości na odmienną w przedszkolach i szkołach podstawowych na terenie województwa podlaskiego. Projekt został uznany Społeczną Inicjatywą Roku 2010 w kategorii edukacyjnej i sportowej. Realizowany był w pierwszym półroczu roku szkolnego 2010–2011. Wzięły w nim udział głównie szkoły podstawowe i przedszkola z Białostocczyzny. Oto, jak przebieg zajęć relacjonuje Karolina Chodorowska, wolontariuszka fundacji, która zajęcia w przedszkolu poprowadziła za darmo: „Zajęcia dotyczyły różnic wyznaniowych, narodowościowych czy też etnicznych. Dzieci miały okazję poznać zwyczaje oraz tradycje różnych narodowości. Na przykład uczyły się jeść pałeczkami i tańczyły w chińskich czapczkach. Początkowo podchodziły do tych tematów z rezerwą. Potem polubiły zajęcia i oznajmiły, że chciałyby mieć za kolegę małego Murzynka”. (<http://www.poranny.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20110122/AGLOMERACJABIALOSTOCKA/462734447>). Z pewnością jest to ciekawy i inspirujący sposób ograniczania takiej bariery jak etnocentryzm, który jest naturalnym zjawiskiem dla osób oraz dzieci nie kontaktujących się z przedstawicielami odmiennych kultur (Ferszt-Piłat, 2006, ss. 319–341).

Z perspektywy niemieckiej, szczególnie ciekawy z uwagi na edukację międzykulturową, jest obecnie prowadzony w ramach ISTA projekt: KiDs – Kinder vor Diskriminierung schützen!, czyli „Dzieci przed dyskryminowaniem chronić”. W ramach tego programu wykorzystywane są techniki dramy oraz lalki. Są to specjalne lalki Persona Dolls®, odpowiednie dla dzieci o różnorodnym społecznym czy kulturowym pochodzeniu. Reprezentują różnorodność rozpoznaną w naszym świecie. w tym również różnorodność kulturową, przybliżając w ten sposób dzieciom ten aspekt życia. Ta metoda pozwala na wyzwolenie emocji oraz nazwanie emocji, wspomaga także pracę nad obalaniem stereotypów w kształceniu i wychowaniu. Każdą Persona Doll – lalkę wykonała Petra Fischer z Poczdamu, która jest lalkarką oraz etnologiem europejskim. Dodatkowo niniejsze działania wspierane są przez książki, bajki specjalnie przygotowane do tego celu (<http://www.situationsansatz.de/persona-dolls-125.html>).

Z instytucji podejmujących działania edukujące poza formalnym systemem kształcenia, wykorzystano działania Fundacji Edukacji Międzykulturowej, jako przykład nieformalnej edukacji dla różnorodności kulturowej w Polsce. Fundacja Edukacji Międzykulturowej, powołana przez zespół kobiet w 2006 roku, od początku realizowała projekty rozwojowe i edukacyjne. Jest to organizacja pozarządowa. W jej ramach są realizowane różnorodne projekty z zakresu edukacji międzykulturowej, kierowane do najmłodszych – do przedszkolaków, dzieci z klas I–III, a także ich rodziców. W ofercie tej organizacji znajdują się nieodpłatne oraz odpłatne szkolenia i zajęcia edukacyjne. Zajęcia przygotowane z myślą o najmłodszych obejmują różnorodne tematy poświęcone kulturze, sztuce i życiu codziennemu. Służą wzbogaceniu wiedzy, rozbudzeniu ciekawości i dobrej zabawie. Są prowadzone w formie gier, baśni i zabaw, działań plastycznych oraz ruchowych. Dla przykładu można przywołać tu program zajęć dla dzieci w wieku przedszkolnym i klas I–III, pod tytułem: „Podróż dookoła świata”, gdzie dzieci, poprzez inspirującą podróż do Afryki i Azji, oswajają te kontynenty. Fundacja kieruje również projekty i szkolenia oraz warsztaty do nauczycieli, pracowników Ośrodków Doskonalenia Nauczycieli, osób pracujących z uczniami cudzoziemskimi oraz ich rodzicami, uchodźcami i imigrantami. Niniejsze warsztaty służą przygotowaniu do prac w środowisku wielokulturowym, a także z osobami odmiennymi kulturowo. Tematycznie poruszane są kwestie barier w komunikacji międzykulturowej, na przykład stereotypów czy konfliktów na tle kulturowym. Prowadzone są szkolenia z zakresu edukacji międzykulturowej, w oparciu o pakiety: „Ameryka Łacińska dla najmłodszych”, „Afryka dla

najmłodszych”, „Azja dla najmłodszych”, podczas których przekazywane są wiadomości wprowadzające do kultury, historii i współczesności, życia społecznego danego kontynentu (kraju) oraz podstawowe informacje na temat prowadzenia zajęć z edukacji międzykulturowej z dziećmi w wieku 5–9 lat (<http://www.miedzykulturowa.org.pl/cms/>)

Bardzo ciekawym przykładem nieformalnej edukacji dla różnorodności kulturowej w Niemczech jest ISTA. To inaczej Institut für den Situationsansatz w Berlinie (Instytut Podejścia Kontekstowego w edukacji) założony w 1996 roku jako część Międzynarodowej Akademii Innowacji w Pedagogice, Psychologii i Ekonomii w Berlinie (<http://www.situationsansatz.de/>). Sytuacyjne podejście to obecnie modny pedagogiczny zamysł, które ma na celu odpowiadać zapotrzebowaniom życia w czasie zmiany. Zaadaptował się w elementarnej pedagogice i realizuje swoje cele poprzez specjalistyczne wsparcie dzieci pochodzących z różnorodnych środowisk – również odmiennych kulturowo. Złożony dziecięcy świat próbuje się opisać i analizować w 16 koncepcyjnych zasadach sytuacyjnego podejścia. ISTA realizuje wiele projektów z zakresu polityki różnorodnościowej, równościowej oraz antydyskryminacyjnej, a objęte są one tytułem: „Dialog schaffen”, czyli; „Dochodząc do porozumienia”. Dla przykładu przywołały kilka spośród licznych programów: inkluzja społeczna w praktyce w żłobkach i przedszkolach (wrzesień 2012 – grudzień 2014), implementacja działań przeciw stereotypom w kształceniu i wychowaniu dzieci w hamburskich przedszkolach (2013–2014), implementacja działań przeciw stereotypom w kształceniu i wychowaniu dzieci w Wyższej Szkole Pedagogiki Społecznej Pro Inklusio (od 2012), Studium o imigrantach i wzajemnej współpracy przedszkoli i rodziców, szczególnie na przykładzie Afganistanu oraz inne.

ZAKOŃCZENIE

W polskim i niemieckim systemie edukacji formalnej i nieformalnej, w kontekście społeczeństwa wielokulturowego, podejmuje się wiele zadowalających działań, które można uznać za innowacje tematycznie oswajające dzieci z różnorodnością kulturową. Opis i analiza przeprowadzona na podstawie literatury naukowej, stron internetowych przedszkoli, organizacji, materiałów edukacyjnych oraz udostępnionych szerszemu audytorium dokumentów i publikacji ukazała, że są to bardzo podobne próby. Choć spodziewano się raczej dużych różnic, dlatego że państwo niemieckie ustawowo już od 2005 roku deklaruje wielokulturowość i imigracyjny

charakter swojego społeczeństwa. Natomiast w Polsce nadal dominuje homogeniczne pojmowanie systemu społeczno-kulturowego, choć w jego ramach historycznie ugruntowana jest obecność innych grup kulturowych, z coraz wyższym wskaźnikiem imigrantów. Zatem odkryte podobieństwo w realizacji postulatów edukacji międzykulturowej w ramach tych dwóch systemów jest badawczo zaskakujące. Stwierdzono tu raczej różnice w merytorycznych strategiach, w sposobach zastosowaniach innowacji, w pomysłach, kreatywności rozwiązań – jednak przywołane w monografii przypadki w podobny sposób pojmują samą ideę edukacji międzykulturowej oraz podobnie interpretują sytuację spotkania małego dziecka z różnorodnością kulturową. Podkreślają znaczenie oraz promowanie zaciekania i otwartości na innego – odmiennego kulturowo, a zarazem ukazują podobieństwa we wzajemnych odczuciach, emocjach, doświadczeniach podczas dziecięcych kontaktów rówieśniczych. Taka sytuacja cieszy i rokuje pozytywnie w kontekście wyzwań edukacyjnych społeczeństwa wielokulturowego, w ramach coraz bardziej zróżnicowanej Europy.

A zatem edukacja również małego dziecka powinna być dostosowana do warunków społecznych i kulturowych, a w społeczeństwach coraz bardziej wielokulturowych – uwrażliwiana na różnorodność kulturową. W przypadku rzeczywistości wielokulturowej taki rozwój powinien być wspomagany właśnie poprzez edukację międzykulturową i uświadamianie, że różnorodność kulturowa, o ile się w to właściwie zaangażujemy, może stanowić element ubogacający i czyniący nasze codzienne interakcje bardziej bezpieczne. Przypomina o tym również Powszechna Deklaracja UNESCO o Różnorodności Kulturowej, przyjęta jednogłośnie na 31 sesji Konferencji Generalnej UNESCO w Paryżu, 2 listopada 2001 roku. Niniejsze postulaty są zalecane również do realizowania przez europejskie systemy kształcenia, w tym polski i niemiecki.

Dlatego do zadań współczesnej szkoły należy przygotowanie ludzi do życia w perspektywie zmiany kulturowej poprzez wyposażenie ich w wiedzę i umiejętności niezbędne w pokonywaniu barier międzykulturowych, poprzez przyswojenie strategii efektywnego i ubogacającego rozumienia różnorodności kulturowej. Z założenia powinna być to strategia długofalowa, obejmująca edukacją dla różnorodności kulturowej już dzieci od najmłodszych lat, a zatem jest to z pewnością wyzwanie dla europejskiej edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej, a także dla działań nieformalnych w tym zakresie. Przykładów takich działań jest coraz więcej, a podjęta próba ukazała wiele z takich inicjatyw oraz dała zaczyn do podjęcia następnych pogłębianych już badań z tego zakresu.

REFERENCES

- Bildung in Deutschland 2014. Ein indikatorengestützter Bericht mit einer Analyse zur Bildung von Menschen mit Behinderungen. Gefördert mit Mitteln der Ständigen Konferenz der Kultusminister der Länder in der Bundesrepublik Deutschland und des Bundesministeriums für Bildung und Forschung. Bielefeld: Bertelsmann Verlag GmbH & Co. KG. (ISBN 978-3-7639-5417-9 (Print) oraz ISBN 978-3-7639-5431-5 (E-Book)).
- Chromiec, E. (2014). *Dziecko wobec obcości kulturowej*. Gdańsk: GWP (ISBN 83-89120-67-4).
- Dyczewski, L. (2011). *Kultura w całościowym planie rozwoju*. Warszawa: IW PAX (ISBN 978-83-211-1902-1).
- Ekiert-Grabowska, D. (1994). *Kierowanie zmian*. „Nowa Szkoła”, nr 1, ss.10-14 (ISSN 0029-537X).
- Ferszt-Piłat, K. (2006). *Ethnocentrism as the barrier to communication between different cultures*. „Journal of Modern Science” nr 1/3, ss. 319-341. Józefów: WSGE (ISSN 1734-2031).
- Investing in Cultural Diversity and Intercultural Dialogue. UNESCO. 2009. (Dostęp: 2014-12-09)
- Jugendwohlfahrtsgesetz, 1990, <http://www.bmfsfj.de/doku/Publikationen/spfh/7-Vorformen-und-historische-einordnung/7-5-jugendhilfe-als-praeventive-erziehungsinstanz,did%3D60978,render%3DrenderPrint.html> (Dostęp: 18.12.2014).
- Kamińska, K. (2001). *Edukacja przedszkolna w krajach Unii Europejskiej*, w: *Edukacja w perspektywie integracji Europy*. Red. M. Ochmański i inni. Warszawa (ISBN 8388278118).
- Klim-Klimaszewska, A. (2012). *Pedagogika przedszkolna*. Wyd. 2. Warszawa: I.W. ERICA (ISBN: 978-83-62329-21-2).
- Lewowicki, T. (2013)(red). *Kultura w edukacji międzykulturowej*. Toruń: Wyd. A. Marszałek (ISBN 978-83-7780-752-1).
- Łażewska, D. (2012). *Zmiany w procesie nauczania – uczenia się. Praktyczne rozwiązania i teoretyczne założeni*, w: *Dylematy współczesnej edukacji*. Red. K. Dziurzyński. Józefów: WSGE (ISBN 978-83-62753-18-5).
- Misiarek, S. (2014). *Innowacja w praktyce szkolnej*, artykuł dla Kuratorium Oświaty w Poznaniu, Poznań (www.odn.poznan.pl, dostęp: 01.02.2015).
- Nikitorowicz, J. (2009). *Edukacja regionalna i międzykulturowa*. Warszawa: WAIP (ISBN: 978-83-605-0109-2).

- Nikitorowicz, J. (2007). *Kreowanie tożsamości dziecka. Wyzwania dla edukacji międzykulturowej*. Gdańsk: GWP (ISBN 978-83-7489-116-5).
- Nikitorowicz, J. (2010). *Grupy etniczne w wielokulturowym świecie*. Sopot: GWP (ISBN 978-83-7489-279-7).
- Nohl A.M. (2014). *Konzepte interkultureller Pädagogik. Eine systematische Einführung*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt (ISBN 978-3-7815-1996-1).
- Pachociński, R. (2007). *Pedagogika porównawcza*. Warszawa: Wyd. Żak.
- Podstawa Programowa Wychowania Przedszkolnego, dla przedszkoli, oddziałów przedszkolnych w szkołach podstawowych oraz innych form wychowania przedszkolnego. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 roku. Dz. U. z dn. 15 stycznia 2009, nr 4, poz.17.
- Prucha, J. (2004). *Pedagogika porównawcza. Podstawy międzynarodowych badań oświatowych*. Red. naukowa B. Śliwerski. Warszawa: PWN (ISBN 83-01-14331-2).
- Przygody innego. Bajki w edukacji międzykulturowej*. (2011). Białystok: Fundacja Edukacji i twórczości oraz Fundacja Uniwersytetu w Białymstoku (ISBN 978-83-918485-7-9, ISBN 978-83-929455-6-7).
- Raczkowska-Lipińska, M. (2010). *Praktyczna filozofia – nowa tendencja w edukacji wczesnoszkolnej i we współczesnej literaturze dla dzieci, w: Innowacje w edukacji elementarnej*. Red. M. Raczkowska-Lipińska, E. Jagiełło. Józefów: Wyd. WSGE.
- Röhrig W. Sprachförderung und „Interkulturelles Lernen“ im Kindergarten. 140608sprachfkulturelleslernen.pdf, s. 163 i dalsze. (Dostęp: 15.06.2015).
- Velthuijs, M. (2005). *Żabka i obcy*. Warszawa: Wyd. Wilga (ISBN 83-7375-328-1).

Strony internetowe – materiał źródłowy do analizy

- <http://www.przedszkolepanda.pl/edukacja-miedzykulturowa/> (Dostęp: 15.05.2015)
- <http://www.kinderwelt-augsburg.de/> (Dostęp: 17.05.2015).
- <http://www.miedzykulturowa.org.pl/cms/> (Dostęp: 10.05.2015).
- <http://www.przedszkolorotka.pl/> (Dostęp: 15.05.2015).
- <http://www.komsu-kinder.de/> (Dostęp: 01.06.2015).
- <http://www.situationsansatz.de/> (Dostęp: 17.05.2015).
- <http://www.situationsansatz.de/persona-dolls-125.html> (Dostęp: 01.07.2015).

Pozostałe strony internetowe

<http://www.poranny.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20110122/AGLOMERACJABIALOSTOCKA/462734447> (Dostęp: 01.06.2015).

http://bip.men.gov.pl/men_bip/akty_pr_1997-2006/rozp_154.php?wrapper=test, (Dostęp: 18.12.2014).

ENDNOTE

1. Dyczewski L. Kultura w całościowym planie rozwoju. IW PAX. Warszawa 2011, s. 13–20.